

Københavns Universitet

Tegnsætning med mening

Elbro, Carsten; Farø, Ken Joensen

Published in:
Mål og mæle

Publication date:
2013

Document Version
Også kaldet Forlagets PDF

Citation for published version (APA):
Elbro, C., & Farø, K. J. (2013). Tegnsætning med mening. Mål og mæle, 36(1), 17-23.

Tegnsætning med mening

Af Carsten Elbro og Ken Farø

Nej? er et spørgsmål. *Nej!* er et svar eller tegn på overraskelse, *nøj!* "Nej" er noget andre siger, og *nej* ;-)) er sagt med et glimt i øjet, det er ikke nogen afvisning, måske slet ikke noget nej.

Spørgsmålstegn, udråbstegn, punktum osv. er tegn, som kan hjælpe læseren med at forstå den skrevne tekst. Tegnene er en støtte, fordi skrevet sprog ikke har de samme udtryksmuligheder som talt sprog. Det talte sprog har pauser, intonation, styrke og ofte også ledsagende mimik og gestik. Det skrevne sprog kan ikke slå ud med armene; det kan ikke smile eller se medlidende på lytteren.

Det er påfaldende, at interessen for tegnsætning i Danmark især har fokuseret på kommaet. Både debatten og forskningen har været meget optaget af, hvor kommaet skal sættes, og om det overhovedet skal stå der. Udtryksmulighederne i de andre tegn har ikke været genstand for samme interesse. De er ellers mange, som det vil fremgå.

Skilletegn og mådetegn

Man kan grundlæggende skelne mellem to slags tegn, eller rettere mellem to generelle funktioner af tegn. Den ene tegnfunktion er at *adskille* dele af teksten fra hinanden. Den er dominerende i brugen af tankestreg, semikolon, komma og punktum. Det er tegnsætningens adskillende funktion, der er i fokus i Retskrivningsordbogens (2012) oversigt i paragraf 5 og frem. Den funktion svarer til dels til pauser i talt sprog. Et punktum markerer en adskillelse af meninger, delvis svarende til en (kort) pause i talt sprog. Skriftens skilletegn kan sættes med bagklogskabens overblik; mens pauser i talen følger en noget anderledes, hovedkulds sprogproduktion. Derfor passer skilletegn og pauser langt fra sammen.

Den anden tegnfunktion er at angive, på *hvilken måde* den tilhørende tekst skal forstås. Er den fx en konstatering, et udbrud eller et spørgsmål?

Du spiser brød til stegen.

Du spiser brød til stegen!

Du spiser brød til stegen?

Man skal ikke lade sig narre af, at nogle mådetegn kun står efter den mening, de modererer. De samme tegn står både foran (på hovedet) og bagefter meningen på fx spansk. ¿Du spiser brød til stegen? Det er ikke så fjollet, som det ser ud. Det gør det lettere at læse og at læse op, når man på forhånd ved, at den følgende sætning skal læses som et spørgsmål. Man kan sammenligne det med højtlesning, hvor man har givet forskellige figurer faste stemmer (fx narrens stemme nasaleret, kongens dyb, troidens hæst, heksens skinger etc.). Hvis ikke man på forhånd kender replikkens ophav, går hele oplæsningssystemet i stykker.

Andre mådetegn står både før og efter den tilhørende tekst – også på dansk. Det gælder fx citationstegn og gåseøjne. Det er i begge tilfælde tegn på, at skriveren fralægger sig udsagnet. Her er det jo vigtigt nøjagtigt at kunne se, hvad der er forfattertekst, og hvad der fx er citat. Det gælder også parenteser og andre tegn på nedjustering af tekstens betydningsvægt.

Mådetegnene er naturligvis ikke den eneste mulighed for at udtrykke, hvordan den tilhørende tekst skal forstås. I skuespiltekster og librettoer er de suppleret med regibemærkninger. ”Med lav stemme” eller *sottovoce* svarer til ”i parentes bemærket”. Fodnotetegn og ”det med småt” er et andet mådetegn med tilsvarende funktion i andre genrer.

Mådetegnene svarer i enkelte tilfælde til en særlig form (modus) af verbet. Brudeparret længe *leve!* Gud *bevare* Danmark! Eddermame! (dvs. edder *mane* mig!) Her svarer ønskeformen (optativ eller konjunktiv) af verbet til udråbstegnet, og udråbstegnet er sådan set bare redundans, dvs. dobbeltkonfekt. Tilsvarende med bydemåde, *spis* nu op! *Sæt* tomme flasker her! På andre sprog kan man finde spørgeform og andre særlige former af verberne. Her er et eksempel fra crow, som er et sioux-sprog (lånt fra Randolph Graczyk: *A Grammar of Crow*, University of Nebraska Press 2007, s. 391-392):

- (1) *Johnnysh búupcheesh kuleé-k.*
Johnny bolden hold-FREMSÆTTENDE
'Johnny holder bolden'.
- (2) *Johnnysh búupcheesh kuleé-?.*
Johnny bolden hold-SPØRGENDE
'Holder Johnny bolden?'
- (3) *Johnnysh búupcheesh kulaá-h.*
Johnny bolden hold-BYDEFORM
'Johnny, hold bolden!'

På sprog som crow er spørgsmålstegnet ikke så vigtigt, fordi det spørgende både høres og ses af verbets form. Andre sprog kan således have muligheder, som vi på dansk må ud i ordstillinger, intonation og tegnsætning for at markere. Der findes fx også sprog med grammatisk markering af citat, dvs. med markering af, at det ikke er den talende, der er ansvarlig for indholdet, det gælder fx vestgrønlandsk og kannada.

De fleste mådetegn fungerer også som skilletegn. Spørgsmålstegn og udråbstegn adskiller ofte også meninger – svarende til punktum; og i så fald skal der skal stort begyndelsesbogstav i den næste mening. Og omvendt er der skilletegn, som også har mådetegnsfunktioner. Den meget langvarige diskussion om kommaet kan ses som en diskussion af, om kommaet skal være et mådetegn eller bare et skilletegn. Som nævnt er det bedst at tale om to forskellige *funktioner* af tegn – at adskille over for at angive måde – snarere end at tale om to slags tegn.

Her gælder det tegnenes mådeangivelse, der er emnet.

¿Spørgsmålstegn?

Spørgsmålstegnet har først og fremmest som funktion at angive spørgemåde. Den er normalt markeret af spørgende ordstilling og i tale af en spørgende intonation. Men man kan godt udtrykke spørgsmål med en almindelig, fremsættende ordstilling (se også *Mål og Mæle* 18. årgang nr. 2).

Spørgsmålstegnet kan forstærkes ved gentagelse.

”Hvor er cyklen?”

”Hvor er cyklen???”

Det første er et almindeligt spørgsmål om, hvor cyklen er. Det andet spørgsmål er forstærket. Det forstærkede spørgsmål kunne fx komme af, at cyklen ikke er, hvor man forventede at finde den. Måske har den adspurgte bare taget den? Det forstærkede spørgsmål er så svarkrævende, at det nærmer sig en anklage. Spørgsmålstegnet er dermed et eksempel på *ikonicitet*, dvs. at tegnets udtryksside får direkte forbindelse med en indholdsmæssig dimension. Her er der sammenhæng mellem udtryksmæssig kvantitet og indholdsmæssig intensitet; flere spørgsmålstegn betyder et stærkere spørgsmål.

Spørgsmålstegnet og nogle få andre mådetegn kan bruges selvstændigt, som en *logograf*, ligesom §, 7, +, %, £, & osv. Det findes fx som ikon i mange computerprogrammer: tryk på spørgsmålstegnet, hvis du er i tvivl. Hvis man venter på sin ægtefælle, som har lovet at komme på et bestemt tidspunkt, og dette tidspunkt for længst er passeret, kan en sms indeholdende et "?" være rigeligt. I så fald er spørgsmålstegnet en selvstændig ytring, noget som ikke alle logografer kan være. Svaret kan fx være ”Jeg kommer om 10 min.” Her betyder spørgsmålstegnet bare 'spørgsmål'; og situationen specificerer så spørgsmålets indhold, ”hvornår kommer du?”

Brugen af spørgsmålstegn er blevet vanskeligere for mange i det seneste tiår. Det kommer af, at flere ledsætninger har fået spørgende ordstilling som i helsætninger.

Tidligere hed det

Vi skal se på, hvor skabet skal stå.

De var uenige om, hvad der nu skulle ske.

I talt sprog hedder det nu også

Vi skal se på, hvor skal skabet stå.

De var uenige om, hvad skulle der nu ske.

Ændringen rammer ledsætninger med indledende *om* eller spørgeord og gør formelt ledsætningen mere spørgende og tiltrækker derfor spørgsmålstegn. ”Vi skal se på, hvor skal skabet stå?” Det giver usikkerhed. Og usikkerheden vender også den anden vej, sådan at almindelige, fremsættende ledsætninger kan få spørgsmålstegn, fx

”Mens operationerne altså virker, ved forskerne ikke ret meget om, hvorfor det virker? Derfor tager Karen Østergaard inden længe plads i DNC-huset, hvor husets kommende MEG-scanner skal bruges til at undersøge, hvorfor Deep Brain Stimulation virker?”

En meget ældre usikkerhed kommer af, at nogle spørgsmål er lige så meget udråb som spørgsmål: ”Hvad fanden har du gang i, Corydon!” ”Hvad bilder du dig dog ind, din

lømmel!" Det er såkaldte udråbspørgsmål, som man kan sætte både spørgsmålstegn og udråbstegn efter, som man behager.

iUdråbstegn!

Udråbstegn påkalder læserens opmærksomhed. Udråbstegnet markerer en kommando eller et andet påbud, det kan være en advarsel, eller det kan markere stærke følelser hos afsenderen, ønsker, eder og forbandelser. Her!

Udråbstegnet kan også gentages med forstærkende effekt – ligesom spørgsmålstegnet. I den almindelige kamp om kunders, kollegers og kæresters opmærksomhed betyder det, at udråbstegnene bliver alt for mange. De bliver hurtigt attributter for markedsskrigeri – eller tegneseriestil. Det fremmer således ikke troværdigheden hos ejendomsmæglerstanden, når *Lokalbolig* i Valby i sine annoncer regelmæssigt benytter sig af tre udråbstegn i rap:

”Nyere badeværelse!!! SKAL OPLEVES!!!”

Virkemidlerne står i kø med to gange tre udråbstegn og versaler i én linje. Det fremkalder sproglig opmærksomhedsforstoppelse hos læseren, navnlig når anledningen trods alt ikke er så oplagt: Et *nyere* badeværelse er næppe noget sensationelt; selv et *nyt* badeværelse burde være en tvivlsom anledning til at fyre en tredobbelt udråbstegnskanonade af.

Udråbstegnet er også en logograf (ligesom spørgsmålstegnet): 'vær opmærksom', 'pas på', 'obs.'

Udråbstegnet er væsentlig lettere at sætte end spørgsmålstegnet, fordi det ikke er så afhængigt af sætningsformen. Problemet er overforbruget af udråbstegn.

Som det vistnok eneste interpunktionstegn har udråbstegnet en konventionel funktion blandt færdselstavlerne. Det gør opmærksom på en fare, der typisk specificeres nedenunder det trekantede skilt.

„Anførselstegn” og “gåseøjne”

Anførselstegn og gåseøjne markerer, at afsenderen ikke er ansvarlig for ordlyden. Det kan være, fordi det er noget, en anden har udtalt. Så kan det være et citat, som er markeret med anførselstegn. Det kan også være, fordi ordet eller udtrykket ikke skal forstås konventionelt, så kan man bruge gåseøjne.

Snavs og gulvtæpper skal være i “harmoniforhold”.

Det er ikke en sædvanlig musikalsk eller emotionel harmoni, men en mere usædvanlig overensstemmelse her. Meningen er, at gulvtæpper skal kunne tåle den slags snavs, de bliver udsat for.

Det er helt almindeligt at sætte "normal" i gåseøjne, såkaldt "normal", når det drejer sig om mennesker. De færreste har lyst til åbent at definere, hvad der er normalt og dermed sætte rammer for andre. Og det er åbenbart heller ikke så let at komme på bedre ord i en fart, selv om de findes og er helt normale, fx *upåfaldende*, *sædvanlig*, eller *ikke-opmærksomhedskrævende*.

Retskrivningen har ingen snævre rammer for (eller klar støtte til) brugen af anførelstegn og gåseøjne. De kan være enkelte eller dobbelte, sidde for oven eller forneden og vende den ene eller den anden vej. *Politiken* anvender fx i to forskellige artikeloverskrifter om det samme tema på samme side henholdsvis 'Kasi'-Jesper og Jesper "Kasi" Nielsen. Ortografien er vel heller ikke rigtig til at misforstå her. Gåseøjne kan også sættes i talt sprog ved at markere to anførelstegn i luften med fingrene. Både i skrevet og talt sprog er det anvendelsen af gåseøjne, ikke formen på dem, der giver udfordringer.

Ord og 'betydning'

Gåseøjne bruges i praksis til en forfærdelig masse. Ud over at angive citat og betydningsdistance bruges gåseøjne også ofte til omtale af ord, fx det engelske ord "grape" betyder "drue". Det er nok et levn fra håndskriftens og skrivemaskinernes dage, at det samme tegn skal kunne så meget forskelligt. Ordbøgerne bruger nu som standard at henvise til ord i sig selv med kursiv, ordet *grape*, og betydningsangivelser med enkelte citationstegn, betyder 'drue'.

☺ **Smiley** ☺

Da jeg så, at du havde lånt cyklen, blev jeg rigtig "vred". Det er netop her, hvor ordene ikke altid vil gå lige i den retning, man gerne ville udtrykke sig, at *smileys* kan være en nem løsning. Man kan nemlig *skrive* ordet eller udsagnet med den forkerte værdiladning, og så justere med en smiley bagefter. Rigtig "vred" ;-). Det er sproglig amatørisme; men hvor der er en sproglig vilje, findes der nok en smiley.

Smileys hører ikke med til den officielle ortografi, og de er ikke almindelige blandt midaldrende og ældre sprogbrugere; men de er med her i artiklen, fordi de er oplagte mådetegn, og fordi de faktisk er overordentlig udbredte i forholdsvis uformelle sammenhænge. I grundformen ☺ eller :-). er en smiley bare et smilende ansigt. Tegnet betyder ganske enkelt, at det skrevne er sendt med et smil. Smilet kan modificere det skrevne, sådan at modtageren ikke skal tage alt for tungt på noget, der fx kunne lyde anklagende. Smilet kan således signalere ironi, dvs. at det skrevne har en anden værdiladning end den udtrykte. Et mere specifikt tegn for ironi eller anden distance er ;-). Så er det foregående skrevet med et blink med det ene øje, et glimt i øjet.

Der findes et hav af andre smiley-varianter. Nogle af de almindelige er tegn for overraskelse, beklagelse, og vrede. De kan være praktiske, hvis meddelelsen er kort, og hvis den skrivende og/eller den læsende ikke er så øvede sprogbrugere.

(Parentes) –tankestreg– fodnote

Parenteser og tankestreger markerer indskud. Indholdet i parenteser kan være nok så vigtigt. Men det kan tages ud af fremstillingen, uden at den bliver ugrammatisk. Så parenteserne og tankestregerne er en læserservice, der hjælper med at skabe sprogligt overblik. Nogle rigtig dygtige prosaister bruger nødtigt parenteser. De har afklaret, hvad der hører til teksten, og hvad der ikke gør. Og så kan de formulere det hele i klare og velformede sætninger.

Når parentesindholdet er omfattende og mindre væsentligt, kan det sættes i en fodnote. Fodnote er således også en form for mådetegn. Den fortæller læseren, at her er der stof, som er mindre væsentligt, men som fx kan være nyttig dokumentation. "Det med småt" hedder det også. Her misbruger nogle firmaer oplagt læsernes tillid til, at fodnoterne er mindre væsentlige – ved fx at placere den sammenlignelige pris eller afgørende betingelser i fodnoten. I mundtlige annoncer kan man høre den lovpligtige fodnotetekst udtalt som en form for indskud, med meget hurtig, lav, monoton stemme. Her er en mundtlig udtryksmåde, som er afledt af en skriftmåde. Det er ikke almindeligt.

Udeladelsesprikker ...

Resten er tavshed. Eller er resten ... tavshed? Udeladelsesprikkerne markerer, at noget er udeladt. Det er ikke i sig selv et mådetegn. Men det kan blive det, hvis udeladelsesprikkerne markerer, at tavsheden bør være talende – i læserens hoved. Så bliver udeladelsesprikkerne en direkte opfordring til, at læseren kommer frem til et uudsagt budskab ved hjælp af videre ræsonnement. I så fald skal læseren lige tænke en ekstra gang over den relevante del af teksten: her står der faktisk mere, end hvad der er direkte formuleret. Hvad er resten, hvis ikke tavshed?

Udeladelsesprikkerne fungerer også mundtligt, hvad der ikke er så almindeligt for interpunktion. Man kan sige "prik, prik, prik" og dermed antyde, at der er noget vigtigt udeladt.

Faren er naturligvis, at det ikke lykkes læseren eller lytteren at regne det uudsagte ud. Og faren er, at signalet om den dybere tanke bliver sendt, hvor der ikke *er* noget at regne ud. På den måde kan udeladelsesprikker være for sprogbrugen, hvad fartstriber er for biler. Påpasselige stilister undgår da også helst udeladelsesprikker efter en sætning; deres tekst skulle nødtigt blive opfattet som petitjournalistik.

[udtale] #morfemer#

Selv om denne oversigt over mådetegn ikke gør krav på at være komplet, så er det umuligt for sprogfolk at skive om dem uden lige at nævne et par fra deres egen verden:

[*u*D*tr*Ø*g*&], fonetiske udtaleangivelser står mellem kantede parenteser,

#*ud*#*trykk*#*et*#, betydningsenheder (morfemer) står mellem nummertegn.

Eksemplerne her skal bare markere, at der er masser af mådetegn i forskellige fag, dvs. tegn som markerer, at den relevante tekst skal forstås på en særlig måde.

I det hele taget er der givetvis mange mådetegn i brug, som ikke er omtalt her. Det er en oplagt mulighed at gå på jagt efter flere.

Mådetegn og skriftbrugere

Tegnsætning er et senere fænomen end skriften. De første interpunktionstegn dukkede op for ca. 2000 år siden, i den såkaldte Mescha-stele, der indeholder prikker mellem ord og vandrette streger mellem større meningsbærende enheder. De første skriftlige vidnesbyrd er væsentligt ældre. Tilsvarende er der prikker mellem ordene på nogle runeindskrifter, men slet ikke på dem alle. Andre har nemlig hverken tegn eller mellemrum. Mådetegnene er endnu nyere end mellemrummene og de andre skilletegn.

Mådetegnene var slet ikke nødvendige, da kun en meget lille skriftelite kunne skrive og læse. Men efterhånden som læse- og skrivefærdigheder blev mere udbredte – og læsning overvejende mundtlig – blev der mere brug for hjælp til at læse tekster op og forstå dem. Derfor blev mådetegnene almindeligt udbredt efter middelalderen.

I disse år, hvor elektroniske skriftmedier for alvor gør alle til afsendere af skriftlige meddelelser, er behovet for hjælp til fortolkningen øget tilsvarende dramatisk. Derfor dukker der smileys op, og derfor bliver der et voksende behov for hjælp til at bruge disse og andre mådetegn med fornuft og indlevelse.

Carsten Elbro
professor i anvendt sprogvidenskab
Københavns Universitet

Ken Farø
lektor i tysk sprog, ph.d.
Københavns Universitet